

תולדות מבצר כוכב-הירדן

(כּוֹכֵב אֶל־הַיָּאֵר ; בְּלִבְיָאֵר)

מאת

יהושע פראוור

יישוב ברמת ישישכר¹ בשם "כוכבא" נזכר כבר בתקופת המשנה. הפסיקתא דרב כהנא שמרה על שמו של אחד החכמים, הוא ר' דוסתא מן כוכבא². אפשר שהמקום זהה לאגריפינה, שבה היו מדליקים משואות ואורן היה נראה בסְרִטְבָּה שבחורן³. יוליאן האפריקאי מוסר, כי באמצע המאה הג' לסה"נ תיתה בכוכבא משפחה שטענה למוצא ממשפחת ישו⁴.

1. מאמר זה הוכן כחומר-הדרכה לחפירות מטעם אגף-העתיקות ורשות הגנים הלאומיים. החפירות נערכות על-ידי ה"ה מאיר בן-דוב ומינצגר. דו"ח על החפירות יתפרסם בקרוב על-ידי מר מאיר בן-דוב. על המקום ראה: F. M. Abel, *RB*, IX, 1912, pp. 405-409; idem, *Géographie de la Palestine*, I, Paris 1933, p. 61; E. G. Rey, *Colonies franques*, Paris 1883, p. 437; T. E. Lawrence, *Crusader Castles*, London 1936, Fig. 47, p. 40; V. Guérin, *Galilée*, I, Paris 1868, pp. 129 ff.; *Survey of Western Palestine*, II, London 1882, pp. 85, 117-119

2. פסיקתא דרב כהנא נג, א; פסיקתא רבתי פ, טז; פב, ב; מדרש משלי יג, ב, 74 (מצוטט על-פי ספר הישוב, כרך א, חלק א, עמ' 89).

3. משנה ראש-השנה ב, ד; מ. אבי-יונה, גיאוגראפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 135, הערה 16; עמ' 138. וראה: Dalman, *PJb*, XIX, 1923, pp. 43 f.

4. *Julii Africani Epistola ad Aristidem* (Migne, *PG*, X, Cols. 62-63): "Ex quorum numero erant hi de quibus supra dixi ob propinquitatem generis qua Servatori nostro juncti erant θεσπόσυνοι appellati. Qui a Nazaris et Chochaba Judaeae vicis in varias regiones dispersi supradictam generis seriem ex ephemeridum libro quam poterant fidelissime exposuerunt." / "ובניהם היו אלה אשר אמרתי עליהם לעיל, שבגלל קירבת המשפחה, שבה היו קשורים לגואל שלנו, נקראו 'השייכים לאדון'. אלה, נפוצים מנצרת ומכוכבא, כפרי יהודה, למחוזות שונים, מציגים עד כמה שהם יכולים בנאמנות את שושלת-היוחסין הנ"ל מספר דבריי-הימים". והשווה: P. B. Bagatti, *L'église de la Circoncision*, Chap. I, p. 17

זמן בניינו של המבצר הצלבני בכוכב־הירדן אינו ידוע בדיוק. מקובל להניח, שהמבצר נבנה סמוך לשנת 1140 על־ידי המלך פולק⁶. פולק היה בעלה של יורשת־העצר הירושלמית המלכה מליסנדה, ולפני בואו למדינת הצלבנים היה רוון אגוז בצרפת (הוא סבו של מלך אנגליה, ריצ'ארד לב־ארי). ההנחה הנזכרת מבוססת על קריאה בלתי־זוהירה של היברו ההיסטורי של יעקב מוויטרי, בישוף עכו, שנכתב בתחילת המאה הי"ג (שנת 1220 לערך)⁶, ובייחוד על דבריו של ההיסטוריון הצלבני, איש ויניציה, מארינו סאנוטו (שנת 1320 לערך)⁷. בינתיים העלה מחקר של אמנון לינדר שטרם

5. י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ־ישראל, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 241.
6. *Jacobus de Vitriaco, Historia Orientalis*, I, p. 49, ed. Bongars (*Gesta Dei per Francos*, Hannover 1611), p. 1074: "Belvoir, vero, non longe a monte Thabor iuxta civitatem quodam egregiam et populosam Iezrael, inter Citopolim / Citopolim (Scitopolim) et Tiberiadem, situm est in loco sublimi." שוכנת במקום רם ונישא לא הרחק מהר תבור, ליד עיר מפורסמת בעבר ומאוכלסת יורעאל, בין בית־שאן וטבריה."

7. Marino Sanuto, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Lib. III, Pars VI, 7. Cap. XVIII, p. 166, ed. Bongars (*Gesta Dei per Francos*, Hannover 1611): "Cis vero Iordanem, Sapheth, castrum munitissimum inter Ptolomaidam et mare Galileae, non longe a montibus Gilboa et Belveir, non longe a monte Tabor, iuxta civitatem egregiam quodam et populosam Iezrael, inter Citopolim et Tyberiadem, in loco sublimi." מבצר מבוצר ביותר בין עכו ובין ים־הגליל (כנרת), לא רחוק מהרי גלבוע. ובלבוֹאָר שוכנת במקום גבוה, לא הרחק מהר תבור, ליד עיר מפורסמת בעבר ומאוכלסת יורעאל, בין בית־שאן וטבריה. המקום נזכר גם אצל הנוסע הגרמני תיאודוריק (לערך בשנת 1172). *Theodorici Libellus de Locis Sanctis*, XLIV, pp. 97-98, ed. Tobler, (1872). Paris 1865: "In cuius vicino (Scythopolis) monte praelcelso hospitarii fortissimum et amplissimum castrum constituerunt, ut adversus Noradini, halapiensis tyranni, insidias terram citra Jordanem sitam possint tueri." / "ובקירבת מקום לבית־שאן בהר רם ונישא בנו הנוספיטאלארים מבצר חזק וגדול־ממדים, כדי שיוכלו להגן על הארץ שמצד זה של הירדן, נגד המארכים של נור א־דין, השליט של חלב". ואצל בורכארד מהר־ציון (1283): Burchardus de Monte Sion, *Descriptio Terrae Sanctae*, in: J. C. M. Laurent, *Peregrinatores Medii Aevii Quatuor*, Leipzig 1864, Chap. VI, p. 9: "Torrens iste Cison, collectus de aquis pluvialibus montis Tabor et Hermon, descendit contra Mare Galileae, et intra illud iuxta castrum Belveir, quod fuit hospitale sancti Iohan-

נתפרסם, שהדברים אינם מדויקים. אף-על-פי-כן מתקבלת על הדעת ההשערה, שהמבצר נבנה בימיו של המלך פולק (1131—1143), שכן בתקופה זו ביצרו הצלבנים את מעברות-הירדן מול הסכנה שנשקפה מדמשק.

המבצר לא נבנה, כנראה, על-ידי מלכי ירושלים, אלא על-ידי נסיכי הגליל הצלבנים, שבירחם היתה העיר טבריה. הם מסרוהו לאחד מאציליהם, ובידי משפחת-אצילים זו הוא נשאר עד שנת 1168. באפריל אותה השנה מכר האציל איבו וילוס (Ivo Velos) את המבצר למיסדר יוחנן הקדוש, הוא מיסדר ההוס-פיטאלארים⁸, שהחזיק בו כל עוד נשארו הצלבנים בארץ. השם העברי או הארמי של המקום "כוכב" או "כוכבא" נשתמר במקורות הערביים של התקופה בצורת "פּוֹכֵב אֶל-הוּא", כלומר, "כוכב הרוחות" או פּוֹכֵב סתם. הצלבנים גזרו ממנו את השם "פּוֹקֵט" (Cocquet, Coquetum), שאינו אלא סירוס של השם השמי⁹. כן קראו למקום בשם הצרפתי "בֶּלְכּוֹאֶר" (Belvoir) ובשם הרומי "וִידֶבֶלֶלום" (Videbellum)¹⁰, שמות שנתנו ביטוי לנוף-ההוד הנשקף

"nis / נחל קישון, האוגר מי-גשמים של הר תבור וחרמון, יורד לכיוון ים-הגליל

(כנרת), ובין אלה ליד מבצר בלבואר, שהיה של הווספיטאל של יוחנן הקדוש."

8. מענק מטעם גוטייה, אדון טבריה ונסיך הגליל, לזיילבר דאסאיי (Gilbert d'Assailly), ראש מיסדר הווספיטאלארים. ראה: Delaville le Roulx, *Cartulaire de l'Ordre de St. Jean*, I, Paris 1894, pp. 271-272, No. 398: "damus et concedimus in elemosinam castrum de Coquet, quod vulgariter Belvear nuncupatur cum suis divisis et pertinentiis quod Ivo Velos sui que heredes pretio mille et quadringentorum bisantiorum Hospitali... vendiderunt." / "אנחנו נותנים ומעניקים כתור מתנת-נדבה את מבצר 'פּוֹקֵט', הנקרא בלשון הדיבור 'בֶּלְכּוֹאֶר', על גבולותיו ועל השייך לו, אשר איבו וילוס מכר להוספיטאל במחיר של 1,400 ביזאנטינים". השווה: R. Röhrich (ed.), *Regesta Regni Hierosolymitani*, New York 1960, No. 448

9. עוד מקום בגליל נקרא בשם Coquet, והוא כוֹיֶכַת שבקירבת עכו; ראה:

Regesta, No. 525; Delaville le Roulx, *Cartulaire*, I, pp. 330-331

10. מתוך מכתב של הרמנגר (Hermengar), מפקד הווספיטאלארים, אל ליאופולד, דוכס אוסטריה, מאוקטובר 1187. Ansbert, *Historia de Expeditione Frederici Im. peratoris*, in: A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, NS V)*, pp. 4-5: "De Saphet quoque templi multum pertimescimus et de Videbello castello nostro, quanto tempore continuas obsidiones et imminentes labores perferre valeant, ignoramus." / "ואנו מודאגים (בזמן כיבושי צלאה א-דין) בדבר

ממנו. בשנת 1168 קנו ההוספיטאלארים שטחים נרחבים בסביבה זו, ובין השאר רכשו ממשפתת וילוס את מבצר בלבואר, באישורו של נסיך הגליל, תמורת 1,400 ביזאנטים. לא ידוע לנו מה היה גודלו של המבצר כאשר נמכר להוספיטאלארים, אולם הסכום ששולם בעדו אינו גדול במיוחד — היה זה מחיר מקובל בעד כפרים גדולים בגליל. יש אפוא להניח, שעד אז לא היה זה אלא מבצר קטן, מצודה, כמו המצודות הסניוראליות האחרות הידועות לנו מתקופה זו, כגון מנצ'אט שבגליל, או כפּר־לם שבשרון.¹¹ השרידים המפוארים הנחשפים עתה בחפירות ודאי אינם מן התקופה הראשונה של המבצר, אלא מתקופת הבעלות של המיסדר עליו, שכן רק המיסדר היה מסוגל להשקיע עבודה וכספים כה מרובים בבנייתו.

המבצר החדש של ההוספיטאלארים — ובשנת 1184 ההיסטוריון הצלבני וילהלם מצור עדיין מכנה אותו "מבצר חדש"¹² — שמר, כאמור, על מעברות הירדן, כשם שמצפון לו, בגשר בנות־יעקב, שמרו עליהן הטמפלארים, שבנו שם בשנת 1177 את המבצר "שאסטלה" (Chastelet; ובערבית: "קצר אל־עטרה").

בראש המבצר עמד מפקד הוספיטאלארי, שנשא את התואר "מפקד־המבצר" (Castellanus). אחד מבעלי משרה חשובה זו ידוע לנו משנת 1173 כחותם בתור עד על אחת מתעודות ההוספיטאלארים. שמו, כנראה, צרפתי: "האח אורדיניוס רולאן"¹³. בתקופה מאוחרת יותר, בשנת 1185, מופיע מפקד־מבצר אחר: מונטר.¹⁴ אין אנו יודעים מה היה התחום המינהלי של המבצר, אולם

צפת של הטמפלארים ואין אנו יודעים כמה זמן יוכלו עוד לשאת מצורים מתמידים וסבלות מאיימים.

11. טיפוס זה של מבצרים צלבניים לא וכה עדיין למחקר.

12. *Wilhelmus Tyrensis, Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, XXII, 16: "...castrum novum cui nomen est hodie Belveir, inter praedictam urbem (Betsan) et Tiberiadem in montibus situm;" *Guillaume de Tyr et ses continuateurs*, ed. P. Paris, Paris 1879, XXII, 15: "... un chastel neuf que l'en clame Biauveoir, qui siet és montaignes, entre la cité de Betsan et Tabarie." שאן וטבריה.

13. Delaville le Roulx, *Cartulaire*, I, p. 307: "frater Ordinus Rollant Belvideri castellanus"

14. שם, עמ' 480: "frater Munterius castellanus de Belveeir"

ודאי הוא, כי למבצר היתה הכנסה לא מועטה מיבולי השטח החקלאי שבסביבה. בין היבולים נזכרים במפורש: חיטה, שעורה, חומס וערשים. כן נזכרים כרמי־זיתים וכרמי־גפן¹⁵. עניין מיוחד, הן מבחינה כלכלית הן מבחינה חברתית, מעוררת תעודה מאפריל 1180, שבה מסופר על נסיונות המיסדר למשוך לשטחו את רועי־הצאן הבדואים. בדרך־כלל היתה האוכלוסייה הבדואית רכושו של מלך ירושלים, כנראה בגלל נידותם, כלומר, משום שלא השתייכו לשטח מסוים או התקשרו אליו. אוכלוסייה זו היתה אפוא משלמת דמי־חסות ותשלומים בעד זכויות־מרעה למלך ירושלים במישרין. והנה, בשנת 1180 העניק באלדווין הרביעי למבצר ההוספיטאלארי:

מאת אוהלים של בדואים ליד בלבואר... כלומר, בדואים כאלה שתוכלו להזמין משטחים אחרים, אשר בימי מלכותי אף פעם לא היו תחת שלטוני או שלטון אִנְשִׁי¹⁶.

חשיבותו של המבצר וחוקו בלשו כבר בזמן ההתקפה הגדולה שערך צלאח א־דין על ממלכת הצלבנים בשנת 1182. הצבא שריכו נחשב למתנה הגדול ביותר שהמוסלמים ריכזו אי־פעם לפני־כן נגד הצלבנים. בחום הגדול של יולי 1182 פלשו המוסלמים לתחום הממלכה, וקבעו את בסיסם באוקחואנה, ליד גֶשֶׁר צַנְבָּרָה, כלומר, במקום יציאת הירדן מן הכנרת. הצלבנים, שחששו מהתקפה זו, ריכזו את כוחותיהם בציפורי, והזעיקו תגבורת מצפת הטמפלארית ומכוכב ההוספיטאלארית. משם נעו הצלבנים מזרחה, לכיוון הכנרת והירדן. קרובו של צלאח א־דין ואחד ממפקדיו החשובים, עו א־דין פֶּרְח' שֶׁאָה, יצא מדרום הכנרת, התקדם לאורך הירדן ועלה על בית־שאן. יישובה של בית־שאן היה מועט, אולם המצודה הקטנה שבשטח הביצות החזיקה מעמד. בדואים שגלו אל מחנה המוסלמים כילו את חרונם בגנין ובלאגין, ושדדו את היישובים עד עכו. בעקבותיו של פֶּרְח' שֶׁאָה נע מחנה הצלבנים דרומה, עד לונאדי בִּירָה, עלה לרמת־יששכר ותקע את אוהליו לפני כוכב. במשך הלילה העביר צלאח א־דין את מתנהו אל השטח שבין כוכב ובין עֶפְרָבְלָא (Forbelet)

15. ראה להלן, הערה 34.

16. Delaville le Roulx, *Cartulaire*, I, p. 395: "Centum tentoria Beduinarum apud Bellum videre. . . illorum videlicet quos ab aliis partibus convocare poteritis, et qui in regno meo sub meo vel hominum meorum potestate nunquam fuerint."

1. חלקו העליון של האורתוֹ-סטאט של כלמו.

2. שתי אדיקוֹ-לות מליליביאו.

3. חלקו העליון של האורתוֹ-סטאט של בר־רכב.

1. שבר אורתוסטאט של בר־רכב.

2. אורתוסטאט של בר־רכב המוקדש לבעל־חרן.

3—4. מצבות פוניות מקארתאגו
(CIS, I, Nos. 2958, 585 : וראה)

[למאמרו של י. דיין]

2. מסכה פולחנית מחצור.

3. ממשיהמצבות בחצור.

1. "נס" פולחני מחצור.

למאמר של י. ידין

1. צד א.

2. צד ב.

3. צד ג.

חותם פלשתי מתל קסילה.

[למאמרו של ב. מזר]

4. צד ד.

5. בסיס החותם.

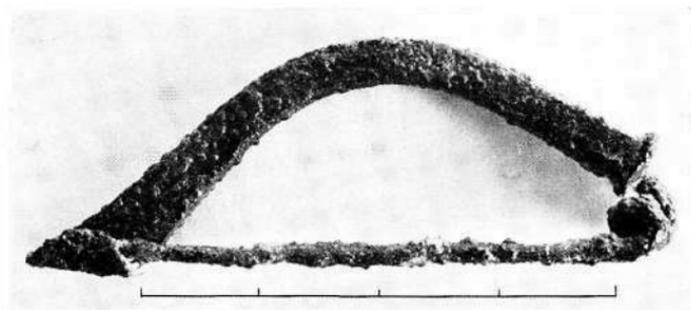
6. מראה כללי
(צד א וצד ב).

1. חותם בל-אשרד, שר הארמון (טביעה).

2. הכתובת שעל גבי החותם.

3. סיכת-רכיסה (פיבולה).
[למאמרם של מרים וח. תדמור]

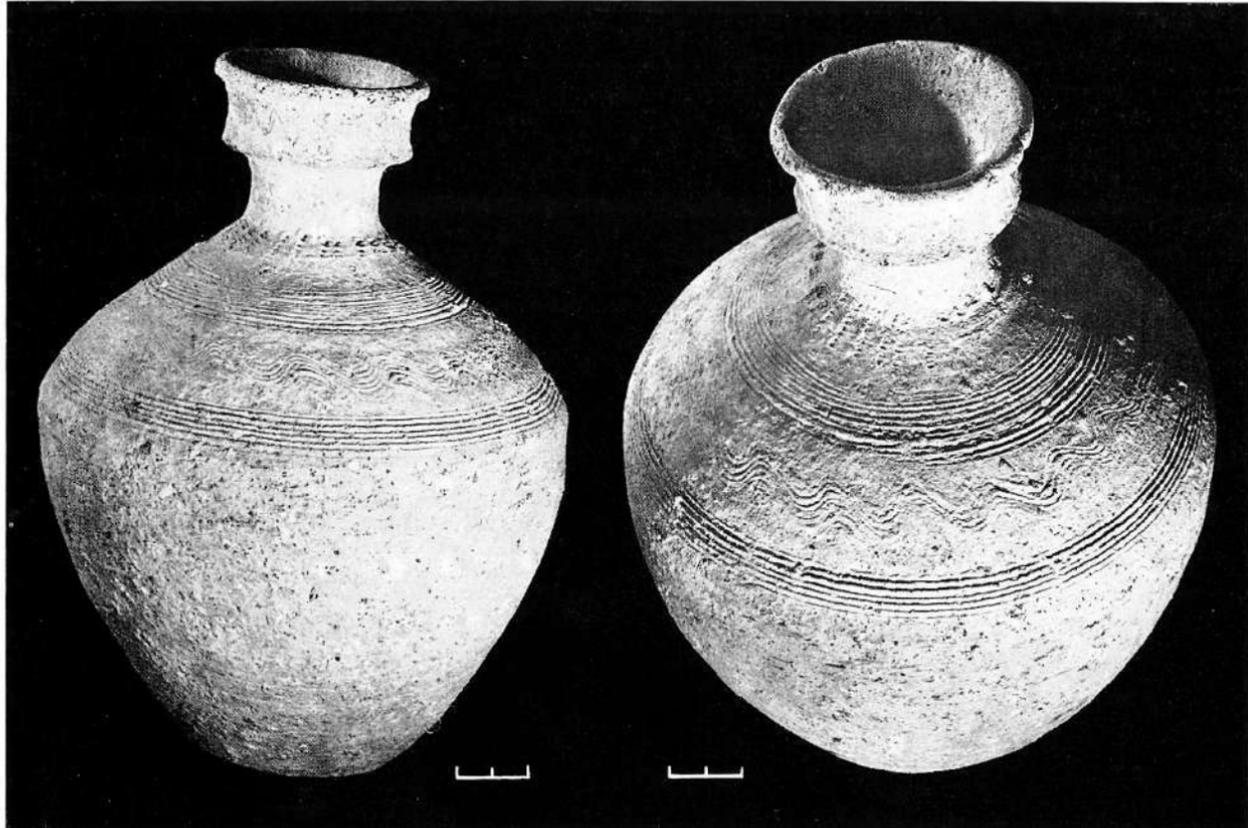

1. תבליט מניגוה מימי סנחריב עם סימנים של כלי־סתתים משונן.

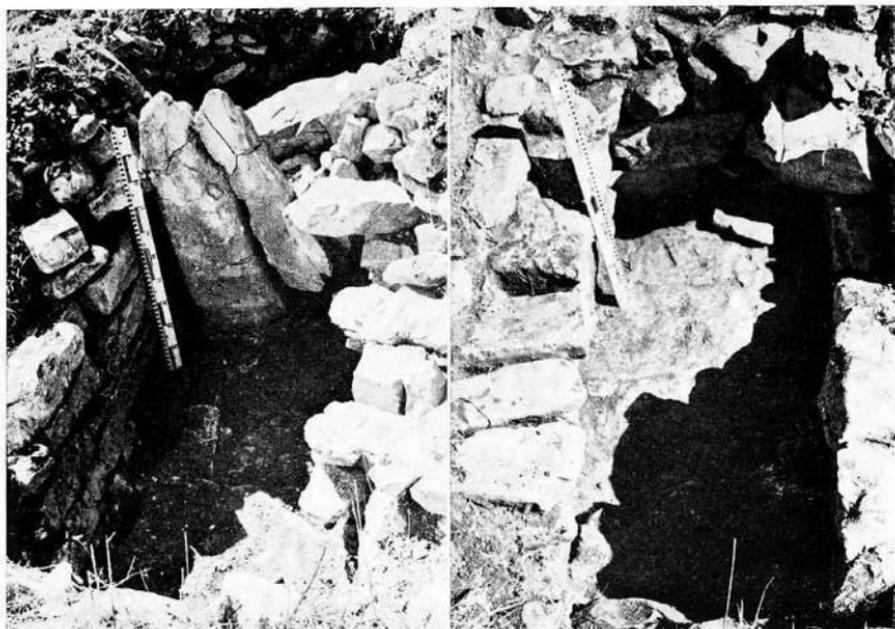

2. בסיס־עמוד מארמון לכיש עם סימנים של כלי־סתתים משונן.

[למאמרו של י. אהרוני]

בקבוק מתקופת הברונזה התיכונה ו.

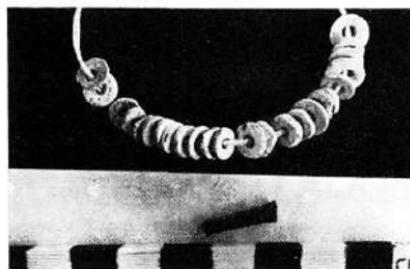

2. קבר ב' בקבר אל-פרס ; תא-הקבורה
אחרי החפירה ; מבט לדרום-מערב.

1. קבר א' בקבר אל-פרס ; תא-הקבורה
אחרי החפירה ; מבט למזרח.

3. חרוזים מקבר ב' בקבר אל-פרס וניצב של
חץ מקבר א'.

4. חרוזים ומסמרה ממחנהו הישן של
קיבוץ רגבים.

1

4

2

1-2. פסל אוסיריס מתלול מסעוד.

5

4-5. ראש פסל מתל אסור.

3. ראש פסל מג'ת.

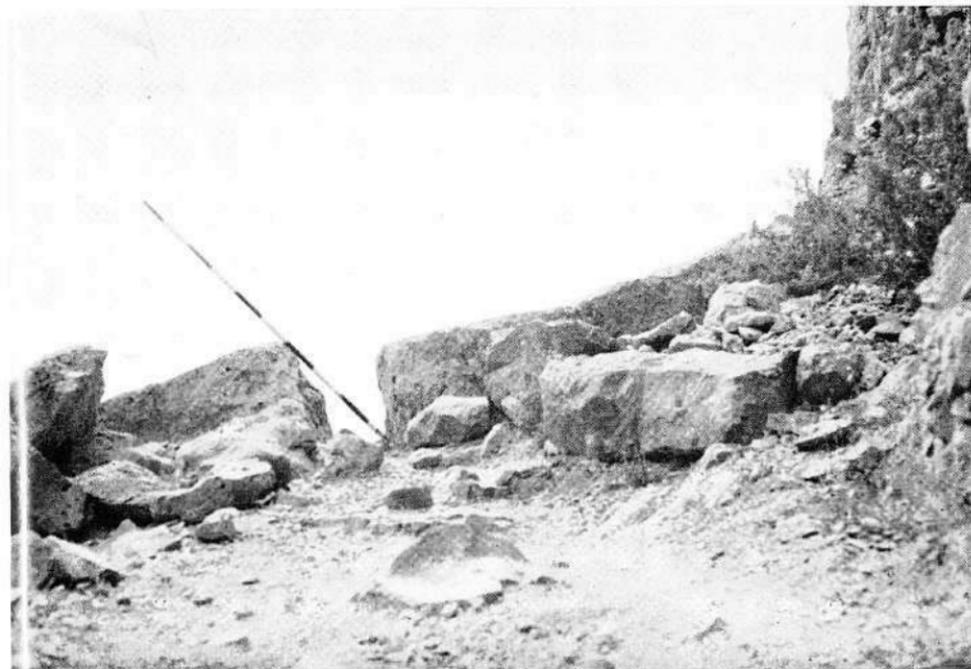
1. קצהו המזרחי של תל אבר-צוץ.

2. קצהו הצפוני-מערבי של תל אבר-צוץ; שירת-המשאיות נושאת אבטיחים משומרון לעבר-הירדן המזרחי.

3. מעברת אבר-צוץ; משאית חוצה את הירדן מזרחה (יולי 1967).
[למאמרו של נ. צורי]

1. מעבר צר החצוב בסלע.

2. גדר־אבנים רומית, המונחת במאונך.

[למאמרו של מ. הראל]

1. תוואי דרך מעלה-איסיים.

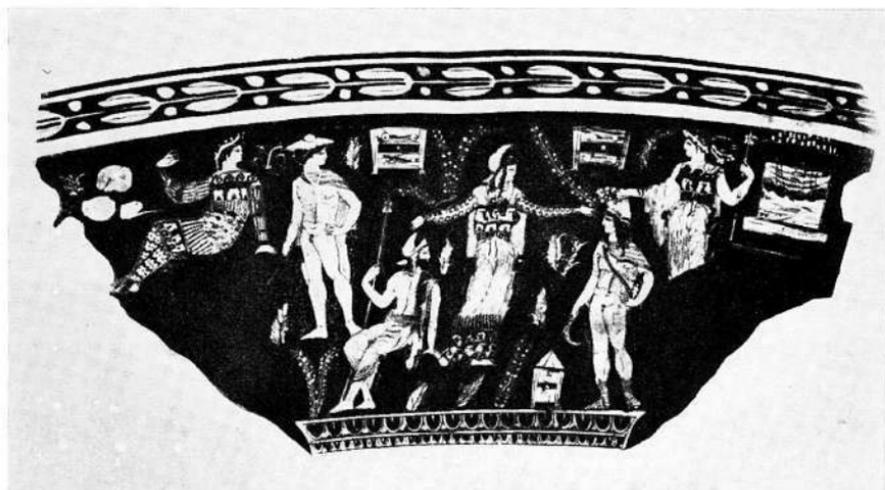

2. כביש "מעלה-עקרבים" הרומי.

[למאמרו של מ. הראל]

1. התיאור הקדום ביותר של מעשה פרסאוס ואנדרומידה.

2. אנדרומידה הקשורה לסלע, נוסח אוריפידס; שים לב להארפה שבידי פרסאוס, הניצב מימין, למטה.

1. בסיס עמוד מח'רבת יצחקיה.

3. אבן מצבה מיבנאל.

2. כתובת ממשדה.

1. הסארקופאג ותעלה א' בעת החשיפה ; מבט לדרום.

2. הסארקופאג והכתובת ; מבט למזרח.

[למאמרו של א. עובדיה]

הצלבנית, היא טייפה של היום). במישור המשתפל מכוכב אל טייבה נערך קרב אכורי. פרוח שאה באגף השמאלי ומפקד אחר, תקי א־דין עֶמֶר, באגף הימני ניסו לפרוץ את המערך הצלבני ולהגיע לכוכב, אולם הקרב נסתיים במפלה קשה ובאבידות כבדות לגדודיהם, אשר נסוגו במהירות לעבר־הירדן¹⁷. בהתקפה מחודשת של צלאח א־דין על הגליל ועל עמק־יזרעאל בספטמבר 1183 נשרפה ונשדדה הסביבה, ואף נחרב המבצר הטמפלארי בעפרבלא, אולם כוכב אל־הוא לא הותקפה במישרין, אף־על־פי שסבלה אבידות כנפש¹⁸.

שעתה הגדולה של כוכב אל־הוא הגיעה אחרי מסלת הצלבנים בקרב חטין (יולי 1187). צבאות צלאח א־דין יצאו מן הגליל, ותוך חודשים מספר כבשו את כל שטחה של ממלכת הצלבנים. הכיבוש היה קל יחסית, מאחר שכל כוחות הצבא של הממלכה הושמדו או נלקחו בשבי בחטין. בדעת מצביאי צלאח א־דין היה לנצל את זעזוע המפלה לכיבוש מהיר של שטח המדינה, ולכן לא התעכבו במקומות שגילו התנגדות, מתוך הנחה, כי מאוחר יותר יפלו מאליהם לידיהם. כך נוצרו כמה "כיסים צלבניים", כגון העיר צור, שנהפכה למקום הריכוז של התגבורת שהוחשה מאירופה במסע־הצלב השלישי; כרך שבעבר־הירדן, שהיל־המצב שבה לא עזבה; וכמה מקומות בגליל, שבהם הצטרפו פליטי חטין לחילות־המצב הקטנים שנשארו לשמירת מצודותיהם. בגליל כלל "הכיס הצלבני" את צפת, תבנין, מבצר בופור (קִלְעַת א־שִׁקְיָה) וכוכב אל־הוא. המקומות האלה נכנעו ברובם, באין תקווה לעזרה, בשעה שעיקר מחנהו של צלאח א־דין צר על העיר צור. המקומות היחידים שלא נכנעו היו מבצרי צפת וכוכב אל־הוא. כבר באוגוסט 1187 שם מפקד מוסלמי, סיף א־דין מחמוד, מצור על כוכב, אולם גם אחרי שישה חודשים עדיין לא נראה סיכוי לכבשה. נסיונות הכיבוש עלו בתוהו בגלל הביצורים החזקים

17. אבן אליאת'יר, *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux*, II, pp. 651-653; *RHC, HOr.*, II, pp. 651-653; עמאד א־דין, אצל אבו שאמה, *RHC, HOr.*, IV, p. 218; מכתב של אל־פאדל לבגדאד, אצל אבו שאמה, *RHC, HOr.*, IV, pp. 218-222

18. תיאור המערכה ראה: י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים, א, עמ' 508 ואילך. מלך ירושלים, באלדווין הרביעי, מזכיר במכתבו משנת 1184 לאפסריארך היראקליוס, ששהה אותה שעה באירופה, שהמוסלמים שרפו את זרעין והתקדמו לעבר מבצר בלכואר. הם שבו אנשים והרגו את אלה שמצאו מחוץ לחומות. ראה: Delaville le Roux, *Cartulaire*, I, p. 444; Radulphi de Diceto, *Opera Historica*, ed.

W. H. Stubbs, II, London 1876, p. 27

והאספקה המרובה שנצברה במקום. יתר-על-כן, המחנה המוסלמי סבל מן החורף הקשה של שנת 1187, שהיה מלווה גשמי-זעף ורוחות חזקות, והיה עליו להישמר מגיחותיהם של מגיני כוכב. בליל 31 בדצמבר 1187 אף חדרו מגיני כוכב אל מחנה הצרים, שהתבצר בעפרבלא כפיקודו של סייף א-דין מחמוד, אחיו של אחד ממקורבי צלאח א-דין, עז א-דין ג'נאלי. המחנה המוסלמי סבל אבידות כבדות, ומפקדו נהרג¹⁹. עוד בתחילת השנה, ביאנואר 1188, כותב טיירי (Thierry), אחד ממפקדי הטמפלארים, למלך אנגליה הנרי השני:

התוספיטאלארים של כלבואר מתגוננים בעוז נגד הסאראצנים, ואפילו השמידו שתי אורחות (caravanae) שלהם. באתת מהן לקחו שלל ושק, ציוד ואוכל אשר היו במבצר אל-פולה (castrum Fabae), שכבשוהו המוסלמים²⁰.

לשמע קשיי כיבוש המבצר הגיע למקום צלאח א-דין — שבינתיים התיימש מן האפשרות לכבוש את העיר צור — אולם אף תקוותיו לכבוש את המבצר לא התגשמו. מפלחו היכתה הדים שליליים, וצלאח א-דין נאלץ היה להצדיקה. מזכירו הראשי ושופר-התעמולה שלו, עמאד א-דין אל-אצפהני, כתב לבירות האיסלאם:

הגענו לכוכב, הנראה לנו גבוה ככוכב. בגלל גובהו היית יכול לחשוב, שאין הוא אלא קן-נשרים ומשכן הירה. זהו המקום בו גרים הכלבים הנובחים והזאבים המורעכים הרבים שלהם. ויאמרו אחד לרעהו: "אם יישאר בחיים אפילו אחד מבינינו — ישמור את בית-התוספיטאל ויצילנו מבושה. ללא ספק יחזרו הפראנקים למקום. נתגונן בכל כוחותינו"²¹.

לצלאח א-דין לא נותרה ברירה אלא להתארגן למצור קשה וממושך. מונה מפקד מוסלמי חדש לניהול המערכה, הוא צ'ארם א-דין אל-קאימאז אל-נג'מי,

19. אבן אל-אחיר ב-*RHC, HOR.*, II, pp. 712-713; עמאד א-דין, אצל אבו שאמה,

RHC, HOR., IV, p. 344

20. Delaville le Roulx, *Cartulaire*, I, p. 527

21. עמאד א-דין, אצל אבו שאמה, שם, עמ' 387; והשווה: עמאד א-דין, אצל אבו

שאמה, שם, עמ' 346; אבן שדאד, אצל אבו שאמה, שם, עמ' 347, 386.

תולדות מבצר כוכב-הירדן

שבחודש מארס 1188 פקד על גדוד של 500 מוסלמים במקום. במאי עזב צלאח א-דין את המקום וחזר לדמשק²².

חלפה שנה שלמה מאז תחילת המצור על כוכב, ועדיין לא נראו בה כל סימני-חולשה או גבונות לכניעה. אולם רוחם של המגינים נפלה כאשר נכנעה צפת ב-6 בדצמבר 1188, לאחר שעלה בתוהו נסיון הצלבנים להחדיר אליה תגבורת מן העיר צור. עתה הופיע מחדש צלאח א-דין בכבודו ובעצמו, והכביד את המצור על המבצר. אוהל פיקודו נקבע ברמת המבצר, והוא ציווה להקיפו בסוללה, לבל יפגעו בו חיצי המגינים. כוחו העיקרי התמקם במורד ההר, המשתפל בתלילות אל הירדן. יחד עם צלאח א-דין הגיע ציוד-מצור כבד, מכונות ואבני-ירי וגדוד מובחר של חפרים. צלאח א-דין הציע תנאי-כניעה למגינים, אולם הללו סירבו. גם חורף זה היה קשה ביותר, ונראה היה, שאפסה תקווה לכבוש את המבצר²³. במכתב לאחיו שבתימן כתב צלאח א-דין:

כוכב הוא משכנם של ההוספיטאלארים ושל הבלתי-מאמינים. היה זה מקום-מושבם הרגיל של ראשי המיסדר ובסיסם הצבאי העיקרי. ... כאשר באנו לכוכב היה החורף בעיצומו. השמים כוסו עננים, ההרים התכסו שלג ובעמקים נשמעה המולת מים. הנהרות הציפו את הכול, ובורמם סחפו כל דבר. הבוץ הפך את הכבישים לקשי-מעבר, והאדם עבר בהם כמו בכבלים²⁴.

מאמץ זה להצדיק את המפלות ואת המצור הממושך עוד הוגבר על-ידי עמאד א-דין, שופר-התעמולה של צלאח א-דין:

העונה היתה קשה, הגשמים ירדו בשפע, הנהרות זרמו מכל צד, האדמה כוסתה בוץ, העננים השחורים נשפכו כמכול של דמעות, ובכל רגע צריך היה לתקן את האוהלים ששקעו באדמה הרטובה. עסקנו בתיקון העמודים... בקשירה של חבלים אשר התרופפו ושל האוהלים אשר נטו ליפול... המים כיבו את האש, ולמרות זרמי-זעף אלה לא היו לנו מי-

22. אבן אל-אתיר, *RHC, Hor.*, II, p. 716.

23. שם, עמ' 737.

24. מכתב של אל-פאדל לסיף אל-אסלאם, אצל אבו שאמה: *RHC, Hor.*, IV,

pp. 388-389

שתייה טובים. ... הכבישים היו חלקים, ואס־כי רחבים הם, נעשו צרים ביותר²⁵.

כאמור, נשאר מטענו של צלאח א־דין לרגלי ההר, ואילו הסולטאן עצמו התמקם בהר ופקד על המצור. מכוונת־הירי ניסו להרוס את החומות, אולם ללא הועיל. ההתקפות הישירות על המבצר התנפצו כליל. הנסיון של צלאח א־דין לנצל את יתרונו המספרי על־ידי עריכת התקפות נשנות ותוזרות במשך כל היממה — אף הוא עלה בתוהו. לכוח שצר על המצודה לא נותר אלא לוותר על התקפות ישירות, ולעבור לשיטת־מצור ולנסיון למוטט את החומות. התיאור המפורט ביותר של המצור הוא של ההיסטוריון המוסלמי אבן אל־אתיר²⁶, ומפאת חשיבותו ואי־הדיוק שבתרגום הצרפתי שרגילים להשתמש בו נביאו כלשונו:

והתקרבו ל"באשורה של המבצר", ואתם חפרים ... ועשו מנהרה מתחת ל"באשורה" ומוטטו אותה והתקדמו אל החומה העליונה.

בתרגום הצרפתי, שהלכו אחריו כל ההיסטוריונים, נאמר, שהחפרים מוטטו את מצודת המבצר (bastion de la forteresse) — ולא היא. הביטוי "באשורה" מציין את מערך־ההגנה הקדמי של מבצר או של עיר, חומה קדמית, שלעתיים היתה מצוידת במגדלים. ביטוי זה מתאים למלה הצרפתית barbacane. ברור אפוא, שהמוסלמים הצליחו למוטט חלק ממערך־ההגנה החיצוני של המבצר, אך לא את המצודה עצמה. כך גם אפשר לפרש את העובדה, שלאחר־מכן התקדמו אל החומה העליונה, כלומר, אל החומה הפנימית של המצודה. שיטת־החפירה ידועה לנו ממקורות אחרים. צלאח א־דין המטיר על הצלבנים מטר של חיצים כדי לגרשם מן החומות, ובחיפוי זה עלה בידי חפריו להגיע למרגלות החומה, כלומר, אל תוך החפיר. פה הצליחו להתחפר, אולי בחיפוי נוסף של גדרות־גג, שמנעו פגיעה מחומת המצודה. עתה התחילו בכריית מנהרה. החפרים כרו את המנהרה כשהם משעינים את דפנותיה וגגה על קורות־עצים. המנהרה התמשכה אל מתחת לחומה או מתחת לאחד ממגדליה. את פתח החלל שמתחת למגדל מילאו עצים והבעירו, והאש שאחזה בעצים

25. שם, עמ' 387.

26. RHC, HOr., II, p. 737 : ووصلوا الى باشورة القلعة معهم النقايون...

فتقبوا الباشورة فسقطن وتقدموا الى السور الاعلى.

ובקורות המגירה מוטטה את המנהרה ואת הבניין שמעליה. דומה, שבמקרה שלנו לא פתחו המתקפים את המנהרה מחוץ לחפיר, אלא התחפרו בחפיר עצמו, בחיפוי האש הרצופה שהומטרה על ראש החומה. אף נדמה — אם מותר לשער השערה — שהמנהרה נחפרה בפינה הצפונית-המזרחית של המבצר, מקום-המפגש של הוואדי העמוק שבמזרח עם חלקו המלאכותי של החפיר שבצפון.

עכשיו התקדמו המתקפים לקו-החומה השני, הגבוה יותר, של המצודה. הפראנקים נוכחו לדעת, שאין עוד בכוחם לעמוד זמן רב נגד התקפה ישירה או פעולת-מצור, שעלולה היתה למוטט גם את החומה השנייה של המבצר, ופתחו במשא-ומתן עם צלאח א-דין. צלאח א-דין הסכים להחדש את תנאי הכניעה, וב-5 ביאנואר 1189, לאחר שנה וחצי של מצור, קיבלו הפראנקים את הצעתו. המגינים קיבלו רשות לעבור לעיר הנוצרית צור, והמקום עבר לידי המוסלמים.²⁷

אין המקורות מזכירים את קורותיו של מבצר כוכב אל-הוא אחרי שנכבש בידי צלאח א-דין. אפשר שזמן-מה נשאר בו חיל-מצב מוסלמי, אולם מסע-הצלב השלישי ריכז את כוחות הצלבנים ואת כוחות האיסלאם בעכו, וספק אם חיל-המצב נשאר במקום במשך זמן רב.

החלוקה החדשה של הארץ בין ריצ'ארד לב-ארי ובין צלאח א-דין לפי חוזה רמלה של שנת 1191 השאירה בידי המוסלמים את כל החלק המזרחי של הארץ. בכך אבדה לכוכב אל-הוא חשיבותה האיסטראטגית, מאחר שמנקודת-מבט המוסלמים לא היתה עוד חשיבות להגנת מעברות-הירדן. ספק אפוא, אם נשאר בה חיל-מצב.

כבר בתקופה זו הגה צלאח א-דין את הרעיון להרוס את רוב המבצרים הצלבניים שנפלו לידי, על-מנת למנוע היאחזות מחדשת של הפראנקים בארץ. תכנית זו בוצעה חלקית בעשור האחרון של המאה הי"ב, אולם באופן שיטתי הגשים אותה שליט דמשק, אחז מצאצאי צלאח א-דין, בתחילת המאה הי"ג. בין המבצרים שנהרסו לפי תכנית זו היה, כנראה, גם מבצר כוכב אל-הוא. תאריך הריסתו אינו ידוע. אפשר שנהרס כבר בשנת 1197, בשעת פעולות-ההרס שביצעו המוסלמים כדי למנוע את כיבושה של ביירות, אך גם אפשר שהמבצר פשוט נעזב, דבר שתואם את דברי הגיאוגראף המוסלמי יאקות,

RHC, HOr., IV, p. 388. 27

שכתב בשנים 1211—1212 ומתאר אותו כמקום מוזנח²⁸. אך גם ייתכן, כי שעה שגהרסו מבצרי הגליל על-ידי אל-מלך אל-מעטם, שליטה של דמשק, אשר חש לעזרת נמיאט שבמצרים (1219), שצרו עליה חילות מסע-הצלב החמישי, נהרס אף מבצר כוכב אל-הוא. אולם, כאמור, אין בידינו ידיעה מפורשת על הריסת המבצר²⁹.

החשיבות המרובה שייחסו הצלבנים למבצר בולטת מן העובדה, כי לאחר כיבוש דמיאט, כאשר עמדו הצלבנים לעלות על קאהיר ושליטי האיסלאם ניסו להניאם מכך, הציע להם שליט מצרים פיצויים על אובדן מבצרי כרך ושובך שבעבר-הירדן ותשלום סכום, שייקבע על-ידי ועדה פאריטטית, לקימום הריסותיהן של ירושלים, כוכב אל-הוא, תבנין וצפת, וכנראה גם באניאס³⁰. בגלל התנגדותו של ליגאט האפיפיור, פילאגיוס, לא קיבלו הצלבנים את ההצעות האלה. כידוע נסתיים המסע במפלה קשה לצלבנים ובפינוי אדמת מצרים.

בעקבות מסע-הצלב של פרידריך השני בשנת 1229 אמנם הוחזרו כמה משטחי הארץ לצלבנים, אך לא ניתנה להם דריסת-רגל בגליל. אולם עשר שנים לאחר-מכן, בימי מסעותיהם של תיבו, רוון שאמפאן, וריצ'ארד מקורנוול, אחיו של הנרי השלישי מלך אנגליה, הצליחו הצלבנים להרחיב את תחומי שלטונם במשא-ומתן דיפלומאטי. ביסודם של הסכמים אלה היתה הצעתו של אל-מלך אל-צאלח אסמאעיל, שליט דמשק (1240), להתזיר לצלבנים את קלעת א-שקיף (בופור) וליצור קונדומיניום שישתרע על הגליל, לרבות טבריה³¹, תמורת ברית-הגנה נגד מתחרהו, שליט מצרים. אולם בזמן הפעולה

MS Rothelin, RHC, HOcc., II, p. 553

G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, Boston-New York 1890. 28

p. 483

29 ריריכט משער, שהביצורים נהרסו כבר בסתיו 1197, שעה שמתנה צלבני עלה על ביירות. לכך אין כל בסיס במקורות. ראה: R. Röhrich, *Geschichte des Kö-*

nigreichs Jerusalem, Innsbruck 1898, p. 673, n. 2

Le livre d'Eracles, in: *RHC, HOcc., II, p. 342; Lettres de Jacques de* 30

Vitry, ed. R. B. C. Huygens, *Epistola, VI*, Leiden 1960, p. 124, l. 43

הראשון מזכיר במפורש את Beauveoir; ואק מויטרי אומר Beaufort, והכוונה אולי לקלעת א-שקיף.

Eracles, RHC, HOcc., II, p. 418; Maqrizi, Histoire d'Egypte, trad. 31

E. Blochet, Paris 1908, p. 469; Philippe de Novare, *RHC, Lois, I, Chap. 215;*

הצבאית המשותפת של הדמשקאים והצלבנים נגד המצרים בקירבת עזה עברו הדמשקאים לצד בני דתם המצרים, והצלבנים נסוגו תוך כדי אבידות לאשקלון. לאור מצב זה גברה ידה של אותה מפלגה בקרב הצלבנים שהציעה לכרות עם מצרים ברית שחודה מכוון נגד דמשק. ואכן, באביב 1241 נחתם חוזה בין שליט מצרים, אל-מלך א-צאלח איוב, ובין המנהיג החדש של מסע-הצלב, ריצ'ארד מקורנוול. לפי חוזה זה הוחזר לצלבנים כל הגליל, על מבצריו: צפת, הר תבור, תבנין, הונין, טבריה, כוכב אל-הוא, בופור וצידון.³²

המערך המפוצל של כוחות המוסלמים על גבולות ממלכת הצלבנים יצר מסגרת של בריתות מוסלמיות רופפות, שכל אחת מהן ביקשה את עזרת הצלבנים. כך קרה בשנים 1243—1244, כאשר גם הדמשקאים וגם המצרים חזרו אחר הפראנקים. במחנה הצלבנים קמו שתי מפלגות, שבמרכזן עמדו המיסדרים הצבאיים: ההוספיטאלארים, שנטו לברית עם מצרים, והטמפלארים, שנטו לברית עם דמשק. בגבור ידם של האחרונים נחתם חוזה עם דמשק ועם שליט עבר-הירדן נגד מצרים. חוזה זה, שנחתם ביפו בקיץ 1244, הרחיב את שליטת הצלבנים בירושלים, בהעבירו לידם את הר-הבית, שמאז 1229 היה בידי המוסלמים. באחד מסעיפי החוזה גם נזכרת שליטת הצלבנים בכוכב אל-הוא.³³

שנה לאחר-מכן בטלו כל החוזים האלה בעקבות פלישת הח'וארזמים. אולם הצלבנים נאחזו בחלקים מסוימים של הגליל. האם נאחזו מחדש גם בכוכב אל-הוא? אפשר למצוא אישור לדבר בתעודה מאמצע המאה הי"ג (25 באוקטובר 1259), שיצאה מן המזכירות של אנרי, ארכיבישוף נצרת, ובה נאמר, שהארכיבישוף, אשר שטח מחוזו הכנסייתי כלל את הגליל, בא לידי

32. כוכב נזכרת במפורש ב"תולדות האפטריארכים של אלכסנדריה", המובא בתרגומו של מקריזי על-ידי בלושה (לעיל, הערה 31), עמ' 471, הערה 2. במכתבו של ריצ'ארד מקורנוול מיולי 1241, המובא ב-, *Mattheus Parisiensis, Historia Maiora*, IV, pp. 138–144, נזכר מקום בשם *Castrum de Cazenis* (או *Carenis*). יש המנסים לזהותו עם כוכב אל-הוא, אולם אין הדבר ודאי.

33. השם אינו מוזכר במקור העיקרי, היא איגרת מפקד הטמפלארים, ארמאן דה פריגור, אל רוברט מסטנפור, המובאת ב-, *Mattheus Parisiensis*, IV, pp. 288–291, אולם הוא נזכר אצל ההיסטוריון המוסלמי אבן וַאצַל; מובא בתרגומו של מקריזי על-ידי בלושה (לעיל, הערה 31), עמ' 486, הערה 2.

תולדות מבצר כוכב-הירדן

רק עוד פעם אחת מזכירים המקורות את כוכב אל-הוא: בחוזה שביתת-הנשק המפורסם שחתם הסולטאן קלאון (ב-4 ביוני 1283) עם "המושלים בממלכת עכו וצידון ועתלית ועריה" הוא מונה את ערי שלטונו ומבצריו, וביניהם גם את כוכב אל-הוא³⁵.

מצודת כוכב היתה אפוא בידי הצלבנים מתחילת המאה הי"ב ועד שנת 1188. המבצר הראשון, שאולי לא היה אלא מצודה קטנה, הוקם בשנת 1140 לערך. אולם אין ספק, שרק דור אחד מאוחר יותר, בין 1168 לשנות השמונים של המאה הי"ב, נבנה המבצר הגדול של ההוספיטאלארים. הצלבנים שוב החזיקו בכוכב בשנים 1241—1266. אפשר שבתקופה שנייה זו לא היתה כוכב אלא מרכז מינהלי, שנאחו במה שנותר מן המצודה הקודמת. אין בידינו ידיעות על ביצורו של המקום מחדש, אולם מתקבל על הדעת, שאם אמנם החזיקו הצלבנים במקום במשך דור שלם, היו חייבים להתקינו ולשפצו לצורכיהם. ביצורים אלה ודאי היו חזקים למדי אם לאחר 700 שנה נתגלה המבצר בכל הודו ברמת יששכר.

35. אבן פראת, ז (כתבי יד וינה), עמ' 267—272; והשווה: Maqrizi, *Histoire des Sultans Mamelouks*, ed. Quatremère, Paris 1845, III A, pp. 179—180: י. פראוור, תולדות הצלבנים בארץ-ישראל, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 510 והערות 66—67.